

רון הרן

הנשים היהודיות ב"אוניון", אושוויץ, 1944: התנגדות, גבורה וטרגדיה*

בתחילת ינואר 1945 נתלו בפומבי באושוויץ ארבע אסירות יהודיות. מאמר זה מציג מענה לשאלה מדוע הוציאו אותן להורג ומדוע נעשה הדבר בטקס פומבי רב-רושם בנוכחות אסירות המחנה, והכל במקום שהמתת אסירים – בגז, בירי וכיוצא באלה – הייתה בו ממילא דבר שבשגרה.

"אושוויץ" – שם שהפך ברבות הימים שם נרדף לשואת יהודי אירופה – הוא שמו של מחנה הריכוז ואתר ההמתה הגדול ביותר שהקימה גרמניה הנאצית, שנרצחו בו למעלה ממיליון יהודים – יותר מכלל מחנה מוות אחר.¹ בגופות הנרצחים, החל בהוצאתן מתאי הגז ושרפתן וכלה בפיזור אפרן, טיפלו "זונדרקומנדו" (Sonderkommando) – פלוגות מיוחדות, שאנשיהן היו רובם ככולם אסירים יהודים. מעצם עבודתם ידעו אנשי הזונדרקומנדו על תהליך ההמתה הסודי על כל פרטיו, ולפיכך הבינו כי גם הם צפויים לחיסול. בשלהי קיץ 1944, עם התמעטות הטרנספורטים שהגיעו לאושוויץ, הפך האיום לממשי. לאחר רציחתם של 200 מאנשי הזונדרקומנדו בספטמבר 1944, היה ברור לחברייהם הנשארים כי גם גורלם שלהם ייחרץ בקרוב. הם החליטו להתקומם בעצמם, מבלי לחכות להתקוממות כללית במחנה. ב-7 באוקטובר 1944 הם העלו באש את קרמטוריום IV בבירקנאו, פרצו את גדרות המחנה, ופתחו במנוסה. ההתקוממות דוכאה עוד באותו היום וכל המתקוממים נהרגו.² חקירת האירוע בידי שלטונות המחנה חשפה באחד הקרמטוריומים אבק שרפה שמקורו בבית החרושת לתחמושת "אוניון" (Union) הסמוך. זיהוי המקור הוביל למעצרן של ארבע אסירות יהודיות: אלה גרטנר (Gärtner), אסתר וייסבלום (Wajebłum), רגינה ספירשטיין (Safirsztajn) ורוז'ה רובוטה (Robotka). הן הואשמו שסיפקו לאנשי הזונדרקומנדו את אבק השרפה ששימש אותם לפיצוץ הקרמטוריום. ארבע המבריחות נעצרו והוצאו להורג.³

* פורסם לראשונה באנגלית:

Ronnen Harran, "The Jewish Women at the Union Factory, Auschwitz 1944: Resistance, Courage and Tragedy", in: *Dapim: Studies on The Holocaust*, 31, 1 (2017), pp. 45-67.

1 ישראל גוטמן, "אושוויץ – סקירה כללית", בתוך: ישראל גוטמן ומיכאל ברנבאום (עורכים), אושוויץ: אנטומיה של מחנה מוות (תרגום: איה ברזיר), ירושלים: יד ושם (2003), עמ' 34-35. לדיון על מספר הנרצחים באושוויץ ראו: פרנצ'שק פיפר, "מספר הקרבנות", שם, עמ' 93-111.

2 על ההתקוממות ראו למשל: הרמן לנגביין, "המחתרת באושוויץ", שם, עמ' 523-525; Danuta Czech, *Auschwitz Chronicle 1939-1945*, London: I. B. Tauris & Co. (1990), pp. 725-726.

3 ראו למשל: לנגביין, "המחתרת באושוויץ", עמ' 523-525.

אלה גרטנר
(1912-1945), 1941
[USHMM, #08518]

אסתר וייסבלום
(1924-1945), 1937
[USHMM, #00157]

רגינה ספירשטיין
(1911-1945), 1930
[USHMM, #77570A]

ריו'ה רובוטה
(1921-1945), [?]
[איו"ש, 120BO2]

הוצאתן להורג של המסייעות להתקוממות בטקס תלייה פומבי שלושה חודשים לאחר ההתקוממות מעוררת תמיהה. המתקוממים המעטים שלא נורו בו במקום אלא הצליחו להימלט אך נתפסו חיים, נרצחו בסתר במהלך חקירתם או לאחריה, ימים (אולי שבועות) מספר לאחר ההתקוממות, שבה נהרס קרמטוריום אחד ונהרגו כמה אנשי ס"ס. פער מתמיה זה בין יחסם של שלטונות המחנה לארבע הנשים המסייעות ובין יחסם לתריסר המתקוממים שנתפסו חיים, מעיד שהגרמנים ראו בחומרה יתרה את פעילותן המסייעת של הנשים, וייחסו לה חשיבות רבה יותר מהחשיבות שייחסו למעשי המתקוממים עצמם. נשאלת השאלה, מדוע?

מאמר זה מציע מענה לשאלה זו. הוא מתבסס על איסוף וניתוח של עשרות עדויות על פעילותן של ארבע הנשים – ועוד רבות אחרות – במפעל התחמושת שבו עבדו, הן בחודשים שקדמו להתקוממות הן בשלושת החודשים שאחריה. ניתוח העדויות והמסקנות הנובעות ממנו מדגים סוגיית מסגרת היסטוריוסופית רחבה יותר: ההיסטוריוגרפיה מייחסת סיבות מסוימות לאירועים ידועים, אך השוואתם של אירועים אלו לאירועים אחרים יוצרת תחושה לא נוחה שהסיבות הללו מחוסרות היגיון פנימי. תחושה זו מדרבנת למחקר מעמיק יותר, המתבסס על ניתוח והצלבת עדויות וזיכרונות שנאגרו ונרשמו לאורך שנים, שיהיה בו כדי להוביל למסקנות חדשות בנוגע לסיבות האמתיות (או לכל הפחות לסיבות סבירות יותר) לאירועים הידועים זה מכבר.

בענייננו, האירוע הידוע הוא התקוממות הזונדרקומנדו בבירקנאו – הרחבה ביותר ברשת מחנות אושוויץ; התקוממות זו נחקרה ונסקרה בהרחבה,⁴ ואילו האירועים שקדמו לה או התרחשו בעקבותיה לא זכו למחקר מעמיק. כדי לרדת לעומקם של דברים סוקר

4 ראו: בר מארק, מגילת אושוויץ (תרגום: מרדכי חלמיש), תל אביב: ספרית פועלים (1978), עמ' 127-135; גדעון גרייף, "בכינו בלי דמעות...": עדויותיהם של אנשי הזונדרקומנדו היהודים מאושוויץ, ירושלים: יד ושם (1999), עמ' 74-78.

מאמר זה בחלקו הראשון את האירועים עצמם – החל בהברחת אבק השרפה בחודשים שקדמו להתקוממות והחקירה שהתנהלה בעקבותיה וכלה במעצרן של ארבע הנשים והוצאתן להורג. בחלקו השני דן המאמר בסיבות לסופן הטרגי של הארבע ומציע לראות בו אמצעי שנועד להלך אימים על העובדות באוניון, כדי לשים קץ למעשי החבלה הבלתי פוסקים שנעשו במפעל וששלטונות המחנה מעולם לא הצליחו לפענחם.

הפעילות המחתרתית בבית החרושת אוניון

החברה אוניון נוסדה בשנת 1899 בפרונדנברג (Fröndenberg) שבגרמניה כמפעל לייצור חלקי חילוף לאופניים. בשנת 1940 הקימה אוניון בעיר טורון (Torun) שעל גדות הוויסלה בפולין את החברה הבת "עבודות מתכת אוניון ויסלה" (Wichsel Union Metallwerke) לייצור נפצים לפגזים. בקיץ 1941 הועבר המפעל לזפורוזיה (Zaporozje) שבדרום מזרח אוקראינה, אולם כעבור שנתיים פונה משם בחופזה, ובראשית ספטמבר 1943 נשלחו מכונות הייצור לאושוויץ, בנימוק שאין מקום אחר שיכול לקלוט אותן. חצי שנה קודם לכן, ב-5 במרץ 1943, הופצץ מפעל התחמושת של חברת קרופ (Krupp) בעיר אסן (Essen) שבגרמניה. כעבור שבוע סוכם בין קרופ ובין המשרד הראשי לכלכלה ומנהל של הס"ס (Wirtschafts-Verwaltungshauptamt – WVHA) שהמפעל יועבר מיד לאושוויץ, שנמצא (בעת ההיא) מחוץ לטווח ההפצצות. אלא שביולי 1943 עדיין לא החל הייצור השוטף, ונציגי ה-WVHA ופיקוד צבא היבשה (Oberkommando des Heeres – OKH) החלו לדרוש הסברים לעיכוב. לבסוף פקעה סבלנותו של ה-OKH; ב-15 בספטמבר 1943 הוא החליט להפקיע את המפעל מידי קרופ ולהעבירו לניהולה של "אוניון ויסלה", וב-1 באוקטובר 1943 החל הייצור הסדרתי במפעל.⁵ כעבור שנה עבדו בו כ-1,000 אסירים ו-1,172 אסירות. אפשר לשער כי יותר מתשעים אחוז מהן היו יהודיות.⁶ עם פינוי אושוויץ בינואר 1945 נעזב המפעל על תכולתו. לאחר המלחמה קיבלה החברה האם פיצויים בסך 2.5 מיליון מרק בגין אובדן המפעל באושוויץ. בשנת 1994 הכריזה אוניון פשיטת רגל וחדלה להתקיים.⁷

5 Lore Shelley, *The Union Kommando in Auschwitz: The Auschwitz Munition Factory through the Eyes of Its Former Slave Laborers*, New York: University Press of America (1996), pp. 1-6 על-פי הדיווח על שליחת המכונות, דרש ה-OKH להכנין מיד להידוש הייצור, אם עלידי קרופ, אם עלידי אוניון, אם בשיתוף פעולה בין שתייהן.

6 שם, עמ' 7-5; 498, 557, 721, 770. *Czech, Auschwitz Chronicle*, pp. הגרמנים הבחינו ברישומיהם בין אסירות מקצועיות לבלתי מקצועיות (במספר). אם נניח כי כל היהודיות נחשבו בלתי מקצועיות, נוכל לאמוד את שיעורן בכ-94 אחוז מכלל האסירות באוניון (באוקטובר 1944). מפקד המחנה ארתור ליבהנשל (Liebehenschel) העריך בעדותו לאחר המלחמה כי באוניון עבדו כ-2,500 אסירים ואסירות, פולנים ויהודים.

ראו: 7 Shelley, *The Union Kommando*, p.

7 Shelley, *The Union Kommando*, p.

הברחת אבק השרפה מאוניון⁸

על היוזמה להברחת אבק השרפה אל הזונדרקומנדו העיד לימים ישראל גוטמן: "לא היה לנו מושג שהדבר הזה הולך גם לבירקנאו. לא ידענו. אני לא יודע [עד] היום מי התחיל בעניין הזה. [...] מי בדיוק הביא את זה [...] למחנה הנשים, איך זה ממחנה הנשים הגיע לזונדרקומנדו, אני לא יודע. אי-אפשר היה לדעת דברים כאלה".⁹ כדי לשחזר את ההברחה עלינו להסתמך בעיקר על עדויותיהן של מי שהשתתפו בה. שחזור כזה יהיה מטבע הדברים שחזור חלקי בלבד, משום שיש לשער שלא כל המשתתפות שרדו ולא כל השורדות העידו. יתר על כן, ההברחה נעשתה בחשאיות רבה, ולכן גם למי שהשתתפו, שרדו והעידו לא יכלה להיות תמונה שלמה.

מניתוח מכלול העדויות עולה כי יוקל ורובל (Wrubel), מאנשי המחתרת בזונדרקומנדו וידיד נעורים של רובוטה מעיר הולדתם צ'חנוב (Ciechanow), סיפר לה על כוונתם של אנשי הזונדרקומנדו להתקומם ועל הצורך להשיג אמצעי לחימה. רובוטה פנתה אל נשים שהכירה שעבדו באוניון כדי שיעבירו לה אבק שרפה עבור הזונדרקומנדו.¹⁰ חיה קרוין, אחת מהן, סיפרה לימים: "ביקרתי רוז'ה רובוטה וסיפרה לי על המחתרת הבינלאומית שבמחנה. מתכננים למרד. [...] רוז'ה ביקשה ממני להביא חומר נפץ מאוניון".¹¹ בשיחה שהתקיימה לאחר מכן בין עובדות באוניון, ובהן גרטנר ווייסבלום, נידון הרעיון הכללי של התנגדות אקטיבית, ואז עלתה ההצעה הקונקרטית להיענות לבקשתה של רובוטה ולהשיג את אבק השרפה. חנה וייסבלום (לימים אנה הילמן), אחותה הצעירה של וייסבלום, כתבה כעבור שנים: "החלטנו שלא נאפשר שייקחו אותנו ללא מאבק [...] אבק השרפה היה בהישג ידנו. חשבנו: אנחנו יכולות להשתמש בו! משהי בקבוצה ידעה שהזונדרקומנדו מתכננים למרוד. אמרנו: בואו ניתן להם את

8 על הברחת אבק השרפה לבירקנאו ראו למשל: ישראל גוטמן, אנשים ואפר: ספר אושביץ-בירקנאו, מרחביה: ספרית פועלים (1957), עמ' 151-152; מארק, מגילת אושוויץ, עמ' 136-142; גריף, "בכינו בלי דמעות", עמ' 75-76.

9 Israel Gutmann, *United States Holocaust Memorial Museum (USHMM)*, oral history interview, RG-50.120*0056, 1991.

10 חוקר השואה אריך קולקא סבר כי הברחת אבק השרפה נעשתה ביוזמתו של איש זונדרקומנדו שהיה בקשר עם רובוטה, אך לא ציין שם או מקור. ראו: מכתב אריך קולקא אל אנה הילמן, 3 בפברואר 1986, ארכיון יד ושם (איו"ש), P25.48. לפי צפורה הגר הלבני גויסה רובוטה למאמץ ההברחה בידי שני אנשי זונדרקומנדו מצ'חנוב: זלמן לוונטל ולייזר ורובל. ראו: Tzipora Hager Halivni, "Preparation for Revolt in Auschwitz- Birkenau: Heroes and Martyrs", *Proceedings of the World Congress of Jewish Studies* 10, B, vol. II (1989), pp. 403-410, on p. 408. המאמר של הגר הלבני אינו מפנה למקורות.

11 עדות חיה קרוין, איו"ש, O3.3654. כעבור שנים עמדה על משמעות הדברים: "זכיתי גם אני להיות בין המשתתפות באספקת חומרי-הגלם לייצור נשק. כך נעשיתי מעורבת באחת החוויות המסוכנות, המרגשות והמשמעותיות ביותר בחיי". ראו: חיה קרוין, קחי אותי איתך!, תל אביב: משרד הביטחון (1995), עמ' 66.

אבק השרפה!¹² לווייסבלום הייתה גישה ישירה לחומר ואחותה שכנעה אותה לעשות זאת. אחרות, ובהן גרטנר והילמן, היו אמורות להבריח את אבק השרפה לברינקנאו ושם למסור אותו לרובוטה, כדי שתעבירו לוורובל מהזונדרקומנדו.

הגיוס נעשה על בסיס אידיאולוגי: גרטנר הסבירה לאחיות וייסבלום את הצורך באבק שרפה בשביל המרידה המתוכננת, והן ראו בכך דרך של התנגדות ומאבק. את מלה ויינשטיין גייסה גרטנר בהציעה לה אפשרות לנקום את מות אחיותיה. ויינשטיין הסכימה וצירפה את ספירשטיין, וזו גייסה נשים שעבדו תחתיה: "ספירשטיין [...] אמרה לנו: בנות, אנחנו צריכות לארגן אבק־שריפה בשביל תנועת המחתרת". רוז מת' הצטרפה "כיוון שזה נתן לי דרך להשיב מלחמה".¹³ היו גם שגויסו ללא נימוקים אידיאולוגיים. כך לדוגמה העידה הלן שוורץ כי לאחר שנשלחה להחליף עובדת חולה, "באו אלי מהמחתרת ואמרו לי: הבחורה הזו שעבדה ועכשיו היא חולה הייתה מביאה כל יום את הדינמיט הזה. את צריכה לעשות את התפקיד בשבילה".¹⁴

המקור להשגת אבק השרפה היה ה"פולווראום" (Pulverraum, "חדר האבקה") - המקום היחיד באוניון שהייתה בו גישה אל אבק השרפה. זה היה חדר קטן, ממודר וסגור, שרק מנהל העבודה הגרמני והאסירות שעבדו בו הורשו להיכנס אליו. העדויות על מספרן ושמותיהן של הנשים שעבדו בו חלקיות ואף סותרות, אך עולה מהן שב"פולווראום" עבדו שמונה או תשע נשים קבועות, שאת שמותיהן ומוצאן של שמונה מהן אנו יודעים בוודאות: אינגה בוציאן, מלה ויינשטיין, אסתר וייסבלום, בלה יהודה, גניה לנגר, אלזה מיכל, רוז מת' ורגינה ספירשטיין. כמו כן יש ביכולתנו לקבוע כי חמש מהן - ויינשטיין, וייסבלום, לנגר, מת' וספירשטיין - דהיינו רובן (!) השתתפו בהברחה.¹⁵

12 Anna Heilman and Rose Meth, "Resistance", in: Carol Rittner and John K. Roth (eds.) *Different Voices: Women and the Holocaust*, New York: Paragon House (1993), p. 133
Heilman, *Never Far Away: The Auschwitz Chronicles of Anna Heilman*, Calgary: University of Calgary Press (2001), p. 128

13 Mala Weinstein, "I Recruited Regina Safirsztajn and Estusia Wajcblum for the Gun Powder Smuggling", in: Shelley, *The Union Kommando*, p. 140; Eugenie Langer, "Don't Worry — You'll be Sentenced to Death in a Few Days", *ibid.*, p. 130; Heilman and Meth, "Resistance", p. 138
סיפרה מת': "היינו בטוחות ב-99 אחוז שהגרמנים לא יניחו לנו לשרוד, ולכן רצינו לעשות משהו ולא לתת להם את הסיפוק של סתם להרוג אותנו". ראו: Micheline Ratzersdorfer, "They Did Resist: Jewish Women's Resistance in Auschwitz", *Amit Woman* (1989), p. 9

14 Helen Schwartz, interview 14416, *University of Southern California Shoah Foundation Visual History Archive (VHA)*

15 Heilman and Meth, "Resistance", pp. 137-138; Bonnie (Braná) Gurewitsch, "Rose Meth", in: Braná Gurewitsch (ed.), *Mothers, Sisters, Resisters: Oral Histories of Women Who Survived the Holocaust*, Tuscaloosa: University of Alabama Press (1998), p. 301; Ilse Michel,

גנבת אבק השרפה והוצאתו מהחדר היו כרוכות בקשיים מרובים, משום שהחומר נשקל בדיוקנות בטרם סופק לעובדות, והכמויות שהיה אפשר להפריש ממנו היו אפוא מזעריות: לדברי מת', "שלושתנו יכולנו לאסוף כשתי כפיות מדי יום".¹⁶ ואולם וייסבלום הציעה "לגנוב את אבק השרפה ישירות מתוך הכספת חסינת האש שבה אוחסן, [כאשר המנהל] השאיר את המפתחות על השולחן או שכח לנעול את הכספת".¹⁷ העובדות ב"פולווראום" עברו חיפוש גופני בצאתן, ולכן הן הוציאו את אבק השרפה מן החדר בעזרמה: הילמן העמידה פנים כי הוטל עליה לפנות את פחי האשפה במפעל, ופעם ביום הייתה ניגשת גם ל"פולווראום" ומקבלת מאחותה "קופסה מלאה אשפה כדי לרוקנה בפה. אסתושה [וייסבלום] החביאה בה כמויות זעירות של אבק שרפה טפופות בפיסות בד וקשורות בחוט. [...] זה היה האות לאלה [גרטנר] לפגוש אותי בשירותים. שם חילקנו בינינו את אבק השרפה".¹⁸

אבק השרפה הועבר מאמניון לבירקנאו בדרכים שונות. עדה הלפרין סיפרה: "כשיצאנו לקראת סוף יום העבודה מבית החרושת עשו לנו חיפוש על הגוף, אז בקושי היה אפשר להתביא משהו, אבל פה ושם אפשר היה, למשל בתוך הנעל..."¹⁹ השקיות הקטנטנות הוסתרו במגוון דרכים נוספות: בתוך חתיכת לחם, במכפלת של השמלה, בכיס פנימי קטן (Beutel), בשמלה, בחזייה, מתחת לבית השחי ועוד.²⁰ לאחר הליכה של קילומטר וחצי בקירוב הגיעו הנשים לבירקנאו; שם הן מסרו את אבק השרפה לידיהן של מספר מצומצם של נשים ובהן גרטנר, וייסבלום, ספירשטיין וקרין, ואלה העבירו אותו במרוכז לרובוטה. בסופו של התהליך מסרה רובוטה את אבק השרפה ליעדו הסופי – אנשי הזונדרקומנדו.²¹ לימים העיד גדל זילבר, ידיד נעורים של רובוטה וחבר המחתרת,

- "Working in the Gun Powder Room — Unaware of the Ongoing Smuggling", in: Shelley, *The Union Kommando*, p. 136; Weinstein, "I Recruited", p. 140
- Heilman and Meth, "Resistance", p. 138 16
- Weinstein, "I Recruited", p. 140 17
- Heilman, *Never Far Away*, pp. 128-129 18
- עדות עדה הלפרין, אי"ש, 03.7276. 19
- Heilman and Meth, "Resistance", pp. 132, 138; Heilman, *Never Far Away*, p. 129 20
- החוקר ג'ון סאק כתב בהסתמך על ראיונות עם נשים שהשתתפו בהברחה: "הנשים] הוציאו את פיסות הבד משערן, פיותיהן ונרתיקיהן ופתחו אותן. בכל אחת מהן נמצא קמצוץ של אבקה שחורה – אבק שרפה". ראו: John Sack, *An Eye for an Eye*, New York: Basic Books (1993), p. 22
- על המסירה לרובוטה ראו: Anna Heilman, interview 8569, *VHA*; Langer, "Don't Worry", p. 130; Weinstein, "I Recruited", p. 141; Chaya Kroin, "I Worked with Roza Robotka in the Clothing Detail", in: Shelley, *The Union Kommando*, p. 237 21
- לזונדרקומנדו ראו: עדות נח ובלודוביץ', אי"ש, 03.1187; Noah Zabludowicz, "A Comrade of the Hashomer Hatzair Talks about Roza Robotka", in: Shelley, *The Union Kommando*, p. 294; Marta Cigé, "I Fulfilled Estusia's Last Wish", *ibid.*, p. 301

כי מדי יום ביומו ביקר אותה במקום עבודתה, קיבל ממנה שם את אבק השרפה, ומסר אותו לאחר מכן לאיש הזונדרקומנדו ורובל, גם הוא כזכור מצ'חנוב.²² קשה להעריך את מספר הנשים שהשתתפו בהברחה, שכן בהיותה חשאית, ייתכן שלא תמיד ידעו המבריחות את שמותיהן של החוליות הסמוכות בשרשרת ההברחה, וגם אם ידעו, לא מן הנמנע שהשמות נשתכחו ברבות השנים.²³ נח זבלודוביץ', גם הוא ידיד של רובוטה מצ'חנוב, העריך לימים שבהברחה היו מעורבות כעשרים נשים, ואילו חוקר השואה אריך קולקא שלל הערכה זו נחרצות ("It's a nonsense"), וקבע כי הוכח שהיו רק ארבע מבריחות.²⁴ אלא שהעדויות שבידינו מאפשרות להרכיב רשימה שמית של 26 נשים יהודיות שהשתתפו בהברחה. סביר להניח שהיו נשים נוספות ששמותיהן לא ידועים לנו. לפיכך אפשר להעריך כי לפחות שלושים נשים השתתפו בהברחת אבק השרפה אל הזונדרקומנדו בבירקנאו.²⁵

הערכת פרק הזמן שבו הבריחו הנשים את אבק השרפה כרוכה גם היא בקשיים, בשל עדויות לא מדויקות ואף סותרות, מן הסתם משום שהעדות גויסו לפעילות ההברחה במועדים שונים. ברור כי ההברחה פסקה ב-1 באוקטובר 1944, כשהועברו כל עובדות אוניון מביירקנאו למחנה הנשים החדש סמוך לאושוויץ-I והקשר עם רובוטה נותק.²⁶ אשר למועד תחילתה, נראה כי יש לקבל את עדותה של מת', בשל מהימנותה, כיוון שהיא מבוססת על דברים שכתבה ביומנה עוד לפני סוף המלחמה:

אני שומעת את קולה של אסתושה [וייסבלום] וזוכרת כל מילה שאמרה לי באותו יום בהיר בחודש מרץ [1944]: "זה תלוי בנו, אנחנו יכולות לעשות זאת. אלפים עלולים למות, אבל כמה ישרדו. אסור לנו לאפשר את הרצח של מיליונים בחשאי. זו חובתנו לנסות ולאפשר בריחה המונית.

22 Gödel Silber, interview 2226, VHA. כאיש תחזוקה היה זילבר רשאי לנוע במחנה בחופשיות. קרוין מאששת את הקשר ביניהם: "עברתי זמן מה עם רוזיה רובוטה. [...] [היא] נפגשה באופן קבוע עם החבר שלה גדל זילבר". ראו: Kroin, "I Worked", p. 237.

23 כך למשל העידה הלפרין: "גם אני הברחתי כמויות קטנות מאוד של אבק שרפה לבירקנאו, אבל אינני זוכרת מי מסר לי אותן ומי אסף אותן בבלוק". ראו: Ada Halperin, "I was Hoarse the Day I Auditioned to Sing for the Birkenau Orchestra", in: Shelley, *The Union Kommando*, p. 78.

24 עדות נח זבלודוביץ', איו"ש, O3.1187; ראו גם א' וואלף יאסני (עורך), יזכור-בוך פון דער טשעכאנאווער יידישער קהילה: ספר-יזכור לקהילת צ'חנוב, ארגון יוצאי צ'חנוב בישראל: תל אביב (1962), עמ' 23. מכאן כנראה מופיע מספר זה במחקר. מכתב אריך קולקא אל אנה הילמן, 26 באפריל 1986, איו"ש, P.25.48. קולקא לא נימק את קביעתו ולא הפנה למקורות.

25 לרשימת השמות ראו: רונן הרן, חלקן של הנשים היהודיות בהתקוממות הזונדרקומנדו בבירקנאו - 1944 (חיבור לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 2015), עמ' 26-27.

26 Shelley, *The Union Kommando*, p. 7; *Czech, Auschwitz Chronicle*, p. 719.

בטוח שהנאצים יחסלו אותנו בסוף המלחמה, [כי] אנחנו עדים לפשעים המתועבים שלהם. אך אל לנו ללכת כבקר אל השחיטה! עלינו להתנגד!"²⁷

נוכל לסכם אפוא כי ההברחה החלה במרץ 1944 ונמשכה עד סוף ספטמבר. אם כן, במשך שבועה חודשים פעלו כשלושים נשים יהודיות והבריחו בסתר אבק שרפה לאנשי הזונדרקומנדו שהתכוננו למרוד. הן פעלו בנחישות ובהתמדה, באומץ לב ובגבורה, חרף סיכון החיים היומיומי.

מי הן היו? רובן הגדול היו יהודיות פולניות.²⁸ הן שולחו לאושוויץ מרחבי פולין – אנו יודעים על חמש מוורשה וחמש מבנדין (Będzin). שמונה הפולניות האחרות שולחו ממקומות שונים (ביילסקו-ביאלה [Bielsko-Biała], זביירצ'ה [Zawiercie], זטור [Zator], ז'שוב [Rzeszów], פלונסק [Płońsk], צ'חנוב [Ciechanów], קרקוב [Kraków]). הפיזור ניכר גם במועדי הגעתן לאושוויץ: מסוף 1942 ועד ינואר 1944, מרביתן במחצית השנייה של 1943. טווח הגיל של הנשים היה גם הוא רחב למדי: הצעירות שבהן היו בנות 15 (חנה וייסבלום [הילמן] הייתה בת 16 בשנת 1944), המבוגרות היו בראשית שנות השלושים לחייהן (גרטנר הייתה בת 32 במותה, ספירשטיין בת 33). יש לשער שרובן היו בנות 20 עד 25 (רובוטה למשל הייתה בת 23, ווייסבלום – בת 20). היו שהכירו לפני שהגיעו לאושוויץ, הן בשל קשרים משפחתיים (כגון האחיות אסתר וחנה וייסבלום) הן בשל פעילות משותפת במחתרת (הרטא פוקס ולוטה זונטג האוסטריות פעלו במחתרת בבלגיה),²⁹ אך ככלל הן לא הכירו זו את זו ולא היו קבוצה מגובשת לפני שהגיעו לאושוויץ. ואולם באוניון הן השתייכו לאותה פלוגת עבודה – "אוניון-קומנדו" – פלוגת עבודה מהגדולות במחנה, שמנתה יותר מ-2,000 אסירות. הן חיו יחד שבעה ימים בשבוע, 24 שעות ביממה: התגוררו באותו בלוק בבירקנאו (מאוקטובר 1944 באושוויץ), צעדו יחד לעבודה וממנה ועבדו באותו מקום (אם כי בשתי משמרות שונות). בתקופה הארוכה והקשה שחיו יחדיו נוצרו ביניהן היכרויות וחברויות, שכן למרות הבדלי הגיל ואף שהגיעו לאושוויץ במועדים שונים וממקומות רבים, הייתה למרביתן שפה משותפת – פולנית – ובהיותן יהודיות, היה לכולן גורל משותף.

27 Ratzersdorfer, "They Did Resist". בריאיון אחר סיפרה מת: "התחלתי לגנוב [אבק שרפה] מתישהו במרץ 1944". ראו: Heilman and Meth, "Resistance", p. 138.

28 18 מבין 21 היהודיות שהשתתפו בהברחה ומוצאן ידוע לנו היו פולניות (כ-86 אחוז), שתיים מהן היו אוסטריות, ואחת סלובקית. האוסטריות השתייכו למחתרת האוסטרית בבלגיה (שאליה היגרו ב-1938), ובעקבות זאת פעלו במסגרת המחתרת באושוויץ וגם השתתפו בהברחה. הסלובקית (מרתה ציגה) התיידדה עם וייסבלום, וזו נעזרה בה בהברחה, אף שלא שיתפה אותה בסוד ההברחה עצמה.

29 רובוטה השתייכה ל"קבוצת צ'חנוב" – קבוצת מחתרת מגובשת שכללה בעיקר יהודים מצ'חנוב ששולחו לאושוויץ בסוף 1942, ובהם נח זבלודוביץ', גדל זילבר, יוקל רובל וולמן לוונטל (ורובל ולוונטל השתייכו לזונדרקומנדו). כל אלה מילאו תפקידי מפתח בהברחת אבק השרפה לזונדרקומנדו, ודומה שזה היה פרויקט שנעשה ביוזמתה ובהנהגתה של קבוצת צ'חנוב.

דומה כי לפחות לכמה מהן היה רקע אידיאולוגי של פעילות בתנועת נוער ציונית (אנו יודעים כי שש מ-18 הנשים הפולניות התחנכו בילדותן בתנועות נוער ציוניות, ארבע מהן ב"השומר הצעיר"). קשרים חברתיים התפתחו עם הזמן גם עם אסירות יהודיות שהשתייכו לפלוגות עבודה אחרות: בשעות הערב, לאחר סיום המשמרת הארוכה ולפני כיבוי האורות היו הנשים מתכנסות, מספרות סיפורים, שרות שירים, חולמות על ארץ-ישראל ומנסות, ולו לזמן קצר, להחליף את המציאות האימה בתחושת החום והקרבה הזכורה לטוב מהפעולות בתנועת הנוער.³⁰ בפגישות אלו סיפרו האחיות וייסבלום לחברותיהן על המרד בגטו ורשה, שבו השתתפו, וטענו בלהט: "אם היה אפשר למרוד שם – אפשר יהיה למרוד גם כאן".³¹ ואף-על-פי-כן, מן העדויות עולה שהנשים הצטרפו לרשת ההברחה לא באופן קבוצתי, אלא באופן אישי: המגייסת הייתה פונה לעמיתה ומציעה לה להשתתף בפעילות חשאית מסכנת חיים. מי שנענו להצעה בחיוב, דומה שעשו זאת מתוך רצון לנקום בגרמנים על-ידי סיוע להכנת מרידה פוטנציאלית במחנה או מתוך תחושה שהחיים ממילא תלויים על בלימה ואין להן מה להפסיד. כך או כך, העדויות שבידינו אינן מאפשרות לקבוע כי המבריחות פעלו מתוך מניעים אידיאולוגיים לאומיים מובהקים או שפעילות בתנועות נוער ציוניות, שקצתן השתתפו בה בעברן, הייתה גורם משמעותי בהחלטתן להצטרף לרשת ההברחה.

התקוממות הזונדרקומנדו³²

ב-7 באוקטובר 1944 התקוממו יותר ממחצית מאנשי הזונדרקומנדו, רובם ככולם יהודים.³³ ההתקוממות החלה באופן ספונטני בקרמטוריום IV, לאחר שאנשי ס"ס הגיעו

30 Heilman, *Never Far Away*, p. 125; Ann Kirschner, *Sala's Gift: My Mother's Holocaust Story*, New York: Free Press (2006), p. 187. הילמן זכרה שבפגישות אלו השתתפה אסירה פוליתית מפולין שהייתה מקושרת למחתרת הפולנית במחנה – יהודייה שהצליחה להסתיר את יהדותה. ייתכן שזוהי בלה יערי, קשרית בתנועת "דרור" שנתפסה בדרכה מביאליסטוק לוורשה וגורשה לאושוויץ בנובמבר 1942 כאסירה פולנייה. היא נהגה להיפגש בבירקנאו עם "קבוצת חלוצות" מוורשה. ראו: בלה יערי-חזן, קראו לי ברוניסלבה: בשליחות ובמעצר 1939-1945, לוחמי הגיטאות: בית לוחמי הגיטאות והקיבוץ המאוחד (1991), עמ' 94-96.

31 Heilman, *Never Far Away*, p. 126.

32 על התקוממות הזונדרקומנדו ראו: מארק, מגילת אושוויץ, עמ' 129-134; Erich Kulka, *From Suffering to Resistance*, איו"ש, P25.48, עמ' 25-30; גדעון גרייף וכריסטיאן קרלטן, "זלמן גרדובסקי: תרומתו לכתבי-היד החשאיים, פעילותו המחתרתית וחלקו בתכנון ובביצוע מרד הזונדרקומנדו באושוויץ", בתוך: זלמן גרדובסקי, בלב הגיהנום: יומנו של אסיר וממנהיגי מרד הזונדרקומנדו באושוויץ, תל אביב: ידיעות אחרונות (2012), עמ' 286-290. לתאורים נוספים ראו: גרייף, "בכינוי בלי דמעות", עמ' 78; לנגביין, "המחתרת באושוויץ", עמ' 523-524; אוטא קראוס ואריך קולקא, בית-חרושת למוות אושוויץ (תרגום: דב קולקא), ירושלים: יד ושם (1961), עמ' 234-235; Waclaw Długoborski, "The Resistance Movement", in: Waclaw Długoborski and Franciszek Piper (eds.), *Auschwitz 1940-1945, Central Issues in the History of the Camp*, volume IV, Oswiecim: Auschwitz-Birkenau State Museum (2000), pp. 245, 248-249.

33 מצבת כוח האדם של הזונדרקומנדו הגיעה לשיאה בשלהי קיץ 1944, כשמנתה 863 אסירים. פרט לקאפו גרמני,

למקום כדי לעשות סלקציה ב־300 מאסירי הזונדרקומנדו שעבדו בקרמטוריום IV ו־V. המתקוממים החליטו שאם נגזר עליהם למות, עדיף ליפול בקרב: "הם פתחו בצעקות רמות, התנפלו על המשמרות בגרזנים ובפטישים, פצעו אחדים מהם ואת היתר סקלו באבנים"³⁴. במהלך המהומה שפרצה במקום הציתו כמה מהמתקוממים את קרמטוריום IV בעוד אחרים נמלטים לחורשה סמוכה. אנשי הזונדרקומנדו בקרמטוריום II, ששמעו את היריות וראו את העשן העולה מהקרמטוריום הבווער, הניחו שניתן האות להתקוממות כללית במחנה. הם הרגו את הקאפו הגרמני שלהם ועוד שלושה אנשי ס"ס,³⁵ חתכו את הגדרות והצליחו לפרוץ מן המחנה החוצה. אלא שבסופו של דבר "התקוממות ה'סונדר' נסתיימה בכישלון"³⁶, שכן איש מהאסירים שהשתתפו בה לא הצליח לברוח ולא שרד. כעבור ימים מספר פורק קרמטוריום IV השרוף, אולם שגרת ההמתה בשאר הקרמטוריומים נמשכה בינתיים באין מפריע.³⁷

חקירת ההברחה

מיד לאחר ההתקוממות פתחו הגרמנים בחקירה וגילו באחד הקרמטוריומים רימונים מאולתרים, ועד מהרה התחקו על מקור אבק השרפה שהכילו. מפקד מחנה הנשים, פרנץ הסלר (Hössler), "הגיע היישר מהלחימה והראה לנו את מדיו המוכתמים. הוא התנשף, נפוח מכעס – כמעט היה קורבן בעצמו. הם בדקו מיד את הרימונים וגילו שהם מולאו באבק שרפה מאוניון [...] רצף של איומים נחת עלינו: יחסלו את הקומנדו כולו, ישמידו אותנו כמו שמשמידים חרקים, ישתמשו בנו כעצים להסקה"³⁸. כעבור ימים מספר נלקחו לחקירה במחלקה הפוליטית של המחנה כמה מהנשים שעבדו ב"פולווראום", ובהן וייסבלום ומת' וכן ספירשטיין, שהייתה האחראית עליהן.³⁹ לימים סיפרה על כך

5 אסירים פוליטיים פולנים 19 שוביי מלחמה סובייטים, כל השאר – 838 במספר – היו יהודים ודהיינו יותר מ־97 אחוז. ראו: Filip Müller, *Auschwitz Inferno: The Testimony of a Sonderkommando*, London: Routledge and Kegan Paul (1979), pp. 132-133.

34 מארק, מגילת אושוויץ, עמ' 251. זוהי העדות המוקדמת ביותר על ההתקוממות: ולמן לוונטל כתב את הדברים לכל המאוחר ב־10 באוקטובר 1944. ראו: שם, עמ' 150.

35 בבולטין השבועי של מפקדת הס"ס באושוויץ מ־12 באוקטובר 1944 נמסרו שמותיהם של שלושה חיילי ס"ס בדרגת רב־טוראי, אשר "נפלו בשירות מבצעי מול פני האויב בשבת, 7.10.44". ראו: Swiebocki, "Resistance", p. 251; מארק, מגילת אושוויץ, עמ' 131.

36 ישראל גוטמאן, "המחתרת היהודית באושביץ", ידיעות בית לחמי הגטאות 14-15 (1956), עמ' 47.

37 Czech, *Auschwitz Chronicle*, pp. 727, 731.

38 Herta Fuchs, "Camp Love with a Capital L.", in: Shelley, *The Union Kommando*, p. 66. עדויות רבות נוספות מצביעות על זיהוי מפעל אוניון כמקור אבק השרפה. ראו למשל: Judith Newman, "Tending to the Night Shift Casualties", *ibid.*, p. 254; Heilman, *Never Far Away*, p. 130.

39 Cigé, "I Fulfilled", p. 301; Bella Yehuda, interview 24987, *VHA*, אל אריך קולקא,

ויינשטיין, חברתה של ספירשטיין:

למרות העינויים האיזמים שעברו עליהן במהלך חקירתן בידי הגרמנים, הן לא נשברו והתנהגו באומץ רב. [...] לבסוף הן הובאו אל הקרמטוריום, ושם הועמדו לפני הבררה לחשוף את שמותיהם של משתפי הפעולה ולהשתחרר, או למות. הלוחמות האבירות האלה בחרו למות ולא לחשוף את הידוע להן. כעבור ימים אחדים הן שוחררו וחזרו אלינו. [...] "עברנו ייסורי תופת. אל תתקרבי אלינו כי הם עוקבים אחרינו", אמרה לי רגינה [ספירשטיין] ביום הראשון לחזרתה.⁴⁰

וייסבלום, ספירשטיין ואחרות נחקרו בברוטליות אך לא גילו דבר, והחוקרים – שנשאר בלא הוכחות למעורבותן ולא הצליחו לחלץ מהן הודאות – שחררו אותן לבסוף כשהן פצועות וחבולות. אך הגרמנים לא ויתרו, והיו נחושים לחשוף את האשמות בהוצאת אבק השרפה מהמפעל. ב־18 באוקטובר 1944, בשעה שרק אסירה אחת נשארה כלואה בבונקר, נלקחו 69 אסירות יהודיות לחקירה, וכעבור יומיים כבר נחקרו 77 אסירות יהודיות,⁴¹ אך החקירה שוב נקלעה למבוי סתום. אלא שבסופו של דבר הצליחו הגרמנים לחשוף את זהותן של כמה מהמבריחות, ובאופן בלתי צפוי עצרו שוב כמה מעובדות בית החרושת. גרטנר הייתה הראשונה שנעצרה. היא "לא הייתה מסוגלת לעמוד בכאבים המייסרים של העינויים והתוודתה. לאחר מכן לקח הגסטפו את רוז'ה רובוטה, רגינה ספירשטיין ואסתר וייסבלום".⁴² מעצרה של גרטנר הפתיע במיוחד משום שעבדה במשרד המפעל ולא ב"פולווראום", ולכן לא הייתה בחזקת חשודה פוטנציאלית. מתברר כי נעצרה בעקבות הלשנה של אסירה יהודייה עובדת אוניון, הזכורה לשמצה כ"קלרה השחורה". קלרה זו נעצרה לאחר שנמצאה ברשותה חתיכת לחם. "היא הוכתה אך סירבה

מרץ 1986, איז"ש, P25.48; Heilman, *Never Far Away*, p. 130. מרשמות המתנה עולה שב־11 באוקטובר 1944 נכלאו בבונקר שתי נשים, כנראה וייסבלום וספירשטיין. ראו: Czech, *Auschwitz Chronicle*, pp. 729-731.

40 Weinstein, "I Recruited", pp. 141-142. זו הייתה הפעם הראשונה שמרתה ציגה, חברתה של וייסבלום, שמעה על ההברחה: "כעבור זמן קצר אסתר [וייסבלום] שוחררה מהבונקר, נענשה ב־25 מלקות ונשארה בבלוק. באותה העת היא אמרה לי: 'רגינה [ספירשטיין] ואני לקחנו את אבק השרפה ומסרנו אותו לרוז'ה רובוטה". ראו: Cigé, "I Fulfilled", p. 301. וייסבלום אף הגיבה באופטימיות על שחרורה: "את רואה – לא ישלחו אותי למוות". ראו: Genia Kaliski, interview 51392, *VHA*.

41 Czech, *Auschwitz Chronicle*, p. 734.

42 Cigé, "I Fulfilled", p. 302. מעצרה של גרטנר הכה בתדהמה את האחראית עליה ארנה אלרט, שלא ידעה על המתרת: "התחלנו לחשוב – מה פתאום לקחו את אלה גרטנר? יומיים אחרי זה שוב לקחו מישהי [...] ואחר כך לקחו את אסתרקה [וייסבלום] [...] ואחר כך רביעית, ולא ידענו למה". ראו: Erna Ellert, interview 5994, *VHA*.

לחשוף את החבר שלה. במקום זאת אמרה לגרמנים שאם יניחו לה, היא תספר להם מי היה מעורב בהברחת אבק השרפה".⁴³ לימים סיפרה על כך ויינשטיין (אף שלא נקבה במפורש בשמה של קלרה):

שתי נשים נוספות ישנו אתי על הדרגש בבירקנאו. אחת מהן, שאכנה אותה H. [...] גילתה משהו לגרמנים. יום אחד היא הזהירה אותי שהדברים ייגמרו רע. במהלך אחד החיפושים הם מצאו עליה פריטים אסורים והיא נאסרה. אינני יודעת מה היא סיפרה בחקירה, אבל שני דברים שקרו אחרי ששחררה עוררו בי חשד: העבירו אותה לעבודה מסוג טוב יותר, וביום שבו היא שוחררה, אסרו את אלה [גרטנר].⁴⁴

כשנודע לגסטפו על מעורבותה לכאורה של גרטנר, החליטו לוודא זאת על-ידי חילוץ הודאה שתינתן מרצונה – קצה חוט אמין שיוכל להוביל לחשיפת רשת ההברחה כולה. כנגד גרטנר הופעל אחד הסוכנים הסמויים שהוכנסו לאוניון לאחר החקירה הראשונית:

שמו היה אויגן קוך (Koch), משגיח צ'כי, יהודי למחצה, [...] ללא כל קשר לעבודתו במפעל הוא קיבל פתאום רשות להסתובב חופשי בכל מקום במפעל בלי שום הגבלה. [...] הוא הצליח להפיל ברשתו בחורה יהודייה צעירה מבלגיה. הוא נשבע שהוא מאוהב בה, המטיר עליה מתנות, ובלי שתהיה מודעת לכך גרם לה לרגל ולדווח לו. [...] הפעם היו לנאצים עובדות והוכחות.⁴⁵

43 Heilman, *Never Far Away*, p. 131

44 Weinstein, "I Recruited", p. 142. קולקא מזכיר דיווח של ויינשטיין על בחורה שנאסרה בידי הס"ס בעוון "ארגון" מזון והסגירה את גרטנר לאחר שלא יכלה לשאת את העינויים. ראו: קולקא אל הילמן, 26 באפריל 1986. מעניין שהמכתב כתוב כולו באנגלית, אבל המשפט על אותה אישה אלמונית כתוב בגרמנית, משל הייתה שפת סתרים. רוז מת' אישרה שווייסבלום נאסרה בשל הלשנתה של "קלרה השחורה". ראו: מת' אל קולקא, מרץ 1986;

Shelley, *The Union Kommando*, p. 396, fn. 2

45 Israel Gutman, "A Warschauer of the Ciechanow Group", in: Shelley, *The Union Kommando*, p. 157. קוך עשה רושם טוב על יהודה לאופר, חברו למחתרת של גוטמן, שאף רצה לצרפו למחתרת, אך גוטמן מנע זאת. ראו: Yehuda Laufer, "A Yeshiva Bocher Turned Resistance Fighter", in: Shelley, *The Union Kommando*, p. 182; Gutmann, oral history interview. קוך חוסל במטהאוזן בשלהי המלחמה בידי יהודים שנקמו בו.

הרטה פוקס, חברתה של גרטנר, ראתה את הטרגדיה מתפתחת מול עיניה אך הייתה מנועה מלהזהיר אותה:

אסיר חדש הופיע בקומנדו, צ'כי חצי יהודי, גבר צעיר ונאה. הוא לבש מדי אסירים מחויטים וסרט זרוע של תת-קאפו. [...] אני לא יודעת איך הוא התקרב אל אלה [גרטנר]. [...] הם נפגשו מדי לילה. [...] אלה נראתה נרגשת מאוד בפגישות האלו. היא הסמיקה כמו נערה מתבגרת כשהביטה בו. היא הייתה מאוהבת. ראיתי שהוא הביא לה חבילות מזון ודברים אחרים. נאלצתי לעמוד מנגד בעת שהיא סיבכה את עצמה יותר ויותר.⁴⁶

בתוך ימים ספורים הצליח קוך להפיל ברשתו את גרטנר ולהפליל אותה. על פגישתה האחרונה עם גרטנר מסרה פוקס בעדות נוגעת ללב: "פגשתי את אלה בשירותים. [...] עיניה קדחו, כתמים אדומים הופיעו על לחייה ופיה רעד ללא שליטה, כאילו רצתה לבכות. 'אני כל כך מפחדת, הרטה', היא לחשה. היא הייתה במצב מחריד. נראה שהבינה כי נלכדה ברשתו של נוכל [...] למחרת בבוקר, כשחזרנו למחנה, היא נעצרה".⁴⁷ לאחר מעצרה מצאה פלורה ניומן, חברתה לדרגש, מכתב שכתבה גרטנר לידיד אלמוני והטמינה בטרם נעצרה: "יקירי, אני עומדת להיות מעורבת בפרשה מאוד לא נעימה. האמן לי, אני חפה מפשע. פעמיים. אם מישהו הוא חסר מזל בחייו, עדיף היה אילולא נולד כלל. חיי נגמרו. היה אמיץ. אני מתפללת לשחרורך ולחיך המאושרים בעתיד. שלך, אלה".⁴⁸

גרטנר לא יכלה להכחיש את מעורבותה בהברחה. היא אף אולצה לחשוף את וייסבלום וספירשטיין, שמהן קיבלה את אבק השרפה, ואת רובוטה, שאליה העבירה אותו.⁴⁹ ארבע הנשים נעצרו בתחילת דצמבר 1944 ונכלאו בבונקר שבקומת המרתף בבלוק 11 במחנה אושוויץ-I.⁵⁰ משם הן היו נלקחות לחקירות ברוטליות במשרדי המחלקה הפוליטית.

46. Fuchs, "Camp Love", p. 70

47. שם, עמ' 70-71.

48. Newman, "Tending to the Night Shift", pp. 254-255

49. Weinstein, "I Recruited", p. 142

50. ב-1 בדצמבר 1944 חגגו הילמן והברויה את יום הולדתה ואת חזרתה של אחותה (וייסבלום) מן החקירה הראשונה. כעבור ימים אחדים נעצרה וייסבלום בשנית. ראו: Heilman, *Never Far Away*, pp. 131-132.

כתבנית של המחלקה נקראה לחדר החקירות בסיום חקירתה הראשונה של רובוטה ומצאה אותה

שבורה, רצוצה והמומה מן המכות שספגה. בגדיה נקרעו ונחשפו מערומי שדיה, אבל היא ירבה אדישה. אף היא הודתה כי במשך תקופה מסוימת קיבלה מגרטנר את אבקה-השריפה, ומסרה אותו לידיד-נעוריה, לוורובל, שעבד בזונדרקומנדו. אי-אפשר היה לחקור את ורובל; הלה היה אחד משנים-עשר אסירי הבונקר שכבר לא היו בחיים. הבחורה טענה שאיננה יודעת לשם מה היה דרוש החומר לוורובל.⁵¹

החקירה הברוטלית נמשכה גם לאחר גביית ההודאות, אך ארבע הנחקרות, בגבורתן ובהקרבנותן, "החזיקו מעמד בעינויים והפגינו אומץ עד לרגעים האחרונים של חייהן. הגרמנים לא הצליחו לחלץ מהן דבר".⁵²

מסרים מן הבונקר

כשהוחזקו ארבע הנשים בבונקר כבלוק 11 בהמתנה להוצאתן להורג, חזרה רובוטה וביקשה לראות את ידידה נח זבלודוביץ', ויעקב קוזלצ'יק, הקאפו של הבונקר, דאג להסדיר פגישה כזאת. קוזלצ'יק פנה אל חבר המחותרת משה קולקה, גם הוא מצ'נוב, וביקש שישלח אליו את זבלודוביץ'. חבריו למחותרת חששו ממלכודת, אך מאחר שהזמן דחק הוחלט להיעתר לבקשה ולשלוח אותו.⁵³ הוא אכן בא כמוסכם בשעת לילה, וקוזלצ'יק, אחרי שהשקה לשוכרה את השומר הגרמני, הכניס את זבלודוביץ' לתא של רובוטה. לימים תיאר זבלודוביץ':

רובוטה שכבה על הרצפה, חשופה לחלוטין [...] גוף קרוע, מוכה, זב דם [...] היא זיהתה את קולי. "נה, איך הגעת הנה?" [...] ניסיתי להרגיע

51 רעיה כגן, נשים בלשכת הגיהנום, מרחביה: ספרית פועלים (1947), עמ' רכה-רכט; "The Investigation as Seen by an Inmate of the Political Section", in: Shelley, *The Union Kommando*, p. 289. רובוטה נקבה בשמו של ורובל בדיעה שהוא מת וכך הגנה על זילבר. ראו: Shelley, *The Union Kommando*, p. 391, fn. 12.

52 Weinstein, "I Recruited", p. 142. ויינשטיין מציינת כי העובדה שהילמן והיא נשארו בחיים מוכיחה שהן שתקו בחקירתן, ולכן היא חייבת את חייה לאומץ הלב שלהן (שם).

53 "הקאפו של הבונקר פנה אלינו וסיפר שהוא מוכן להכניס את נח [זבלודוביץ'] לבונקר בלילה ולאפשר לו לבקר את רוז'ה [רובוטה]". ראו: Gutmann, oral history interview. ארבעים שנה קודם כתב גוטמן: "הצלחנו להפגיש את אחד מחברינו עם רוז'ה [רובוטה] בתא המוות בבונקר". ראו: גוטמן, אנשים ואפר, עמ' 48.

ולנחם אותה [...] היא הגיבה באופן תכליתי, ללא כל פתוס: "נת, מי כמוך יודע מה אני עשיתי. אני יודעת שלא אצא מכאן בחיים, אך דבר אחד אני רוצה לומר לך. תזכור את זה היטב ותודיע לכולם: אחרי לא יאסרו אף אחד! והסוף שלהם קרוב. אתה או כמה מהחברים תשתחררו ותעלו לארץ-ישראל".⁵⁴

קוולצ'יק ניסה לסייע גם לווייסבלום, וביקש לשלוח אליו את אחותה כדי שיוכלו להיפרד; הניסיון נכשל, והאחיות לא זכו להיפרד זו מזו,⁵⁵ אך קוולצ'יק העביר לחנה וייסבלום (הילמן) מכתב שבו כתבה אסתר וייסבלום:

אני יכולה לשמוע את קולות צעדיהם של האסירים מעל ראשי. [...] הקולות המוכרים של המחנה - צעקות הקאפו, הקריאות אל התה, הלחם, המרק - כל אותם קולות מוכרים שפעם היו כה שנואים, ועכשיו, כיוון שיאבדו בקרוב, הם נשמעים לי יקרי ערך כל כך. לאלו שמחוץ לחלוני עוד יש תקווה, ואילו לי אין כלום. בשבילי הכל אבוד. לא לי נועדו הבשורות השמחות על הגאולה הממשמת ובאה, התה והמסדר הם לא בשבילי. הכל אבוד, ואני כל כך רוצה לחיות!⁵⁶

את בקשתה האחרונה הפנתה וייסבלום, באמצעות קוולצ'יק, אל חברתה הטובה מרתה ציגה: "אני יודעת מה צפוי לי, אבל אני הולכת לגרדום ללא היסוס. אני רק מבקשת ממך שתדאגי לאחותי חנה. כדי שאוכל למות ביתר קלות, אנא, אל תעזבי אותה".⁵⁷

54 Zabludowicz, "A Comrade", pp. 295-296. במשפט אייכמן העיד גוטמן כי רובוטה נתנה לזבלודוביץ' פתק שבו נכתב "שאינ לנו מה לחשוש, שנמשיך במלאכה, שהיא יודעת על מה היא הולכת למות ושלאיש נוסף אין אורבת סכנה". ראו: ישראל גוטמן, בתוך: המשפט של אדולף אייכמן - רשומות משפט היועץ המשפטי של ממשלת ישראל נגד אדולף אייכמן, כרך ב, ירושלים: משרד המשפטים (2003), עמ' 966. לפי עדות אחרת שלו, הייתה לה רק בקשה אחת - נקמה. הפתק נחתם בברכת השומר הצעיר: "חוק ואמץ". ראו: Gutman, "Warschauer", p. 160.

55 Heilman, *Never Far Away*, pp. 135, 138.

56 שם, עמ' 135; 3, fn. 3, Shelley, *The Union Kommando*, p. 395.

57 קוולצ'יק מסר את המכתב לציגה וביקש ממנה להשיב לאלתר. תשובתה הייתה: "אסתושה, אני מבטיחה לך שלעולם לא אנטוש את חנקה". ראו: Heilman, *Never Far Away*, p. 138; Cigé, "I Fulfilled", p. 302. ציגה קיימה את הבטחתה: היא השגיחה היטב על הילמן, מנעה ממנה להתאבד לאחר מותה של אחותה, ותמכה בה במהלך צעדת המוות. הן שמרו על קשר לאורך שנים (וכמוהן גם בנותיהן, אריאלה הילמן וארלט אדלר).

ההוצאות להורג

גרטנר, וייסבלום, ספירשטיין ורובוטה הוצאו להורג בתלייה ב־5 בינואר 1945 או למחרת היום.⁵⁸ הנשים נתלו בשני טקסים פומביים רבי־רושם שזעזעו את הנשים שאולצו לצפות בהם – כל האסירות שהיו כלואות באותה העת במחנה הנשים החדש באושוויץ-I. לשלטונות המחנה היה חשוב שכל העובדות באוניון יהיו נוכחות בהוצאה להורג, אך בלי לפגוע בשגרת העבודה במפעל. מאחר שהנשים עבדו בשתי משמרות, נערכו שני טקסים נפרדים, ובכל אחד נתלו שתיים מהנשים: "הראשונות שהומתו היו רגינה ספירשטיין ואלה גרטנר, הבאות היו רוז'ה רובוטה ואסתר וייסבלום".⁵⁹ הטקס הראשון נערך אחר הצהריים בנוכחות עובדות משמרת הלילה טרם צאתן לעבודה:

כוח גדול של ס"ס צעד דרך המרכז לכיוון הגרדום, מוביל את האסירות היהודיות [...], שתי בנות צעירות חסרות אונים [...], כה קטנות ועדינות שזה היה מראה קורע לב. הן עברו קרוב אלינו, כמה צעדים מאתנו. הן הלכו לאט, ללא התנגדות, [...] הביטו היישר אל הגרדום בדממה מוחלטת. [...] יעקב [קוזלצ'יק], התליין של המחנה, עמד על הבמה [...]. שתי הנשים הנידונות עלו על הטריבונה. [...] זו אחר זו הן הרכינו את ראשיהן כשכרך יעקב את הלולאות שמעל ראשיהן וסילק את השרפרפים מתחת לרגליהן.⁶⁰

מפקד מחנה הנשים ניצל את המעמד המזוויע כדי להעביר אל הצופות המבועתות מסר מעורר אימה:

הסלר [...] עלה על הבמה ונעמד בין שתי הגופות התלויות. [...] במחווה

58 Heilman, *Never Far*; 525 עמ' *Czech, Auschwitz Chronicle*, p. 775; לנגביין, "המחותר באושוויץ", עמ' 525; *Away*, p. 139; מת' אל קולקא, מרץ 1986; פרידה בינדר זכרה ש"זה היה יום שישי", כלומר 5 בינואר, ראו: עדות פרידה בינדר, איו"ש, O3.8949. מנגד, עדויות רבות אחרות נוקבות בתאריך 6 בינואר 1945. ההיסטוריון מרטין גילברט טען כי הארבע נתלו ב־9 באוקטובר 1944. ראו: מרטין גילברט, אושוויץ ובעלות הברית (תרגום: ארנון מגן), תל אביב: עם עובד (1988), עמ' 295. זוהי טענה חסרת שחר.

59 Cigé, "I Fulfilled", p. 302. עדות זו נתמכת בעדויות נוספות: הרטה פוקס נכחה בתלייה הראשונה, שבה הוצאו להורג גרטנר "ואחת מחברותיה מהפולווראום". ראו: Fuchs, "Camp Love", p. 74. גיזלה מוזס נכחה בתלייה השנייה, שבה ביקשה אחת מן המוצאות להורג להיפרד מאחותה הצעירה. ראו: Gizella Mozes, "Solidarity Was Extremely Strong among the Women of My Transport", in: Shelley, *The Union Kommando*, p. 27.

60 Maria Oyrzynska, "The Hanging Witnessed by a Polish Political Prisoner", in: Shelley, *The Union Kommando*, pp. 298-300. הרטה פוקס זכרה שהן "נמשכו למעלה והתנדנדו כמו בובות, שתי בובות ללא רוח חיים". ראו: Fuchs, "Camp Love", p. 74. יהודית ניומן זכרה שהן "היו תלויות שם כמו שתי מרינטות, מסתובבות ברוח". ראו: Newman, "Tending to the Night Shift", p. 255.

נמרצת, תיאטרלית במקצת, השליך לאחור את השכמייה [שעל כתפיו], פרש את זרועותיו לצדדים, ובעודו נוגע בגופות התלויות בידיו העטויות כפפות עור שחורות, החל את נאומו. הוא דיבר ארוכות ובהתרגשות על עליונות עוצמתה של גרמניה, אמר שהגרמנים ידעו הכל על כל מי שפעל נגדם. הוא נזף בנו ודרש שנזכור שהם יחשפו כל קשר, כל מזימה, ושהעבריינים ייענשו בכל החומרה, כמו אלה – אמר והורה באצבעותיו על הגופות.⁶¹

הנשים שנכחו בהוצאות להורג אולצו בעל כורחן להביט במחזה המחריד: "היינו צריכות לעמוד שם ולראות. סובבתי את ראשי, אך אשת הס"ס שמה לב, באה והכתה אותי בפנים ואמרה: 'את, הסתכלי!'"⁶² הגרמנים, שהיו מודעים היטב לסערת הרגשות של הנוכחות, ניסו להרגיען בצניניות אופיינית: "אחרי התלייה חילקו לכולם חתיכת נקניק סלמי."⁶³ בניגוד מוחלט לסערת הרגשות של הנשים שאולצו לצפות בטקסי ההוצאה להורג, נראו הנידונות למוות שקטות ושלוות, ודומה היה כי השלימו עם גורלן בקור רוח: "הבנות הולכות בידיים קשורות מאחור. שקטות, לא בוכות, רציניות."⁶⁴ מתברר שזה היה בזכותו של קוזלצ'יק, שעשה עמך חסד וסיפק להן בעוד מועד תרופות הרגעה.⁶⁵ לפני הוצאתן להורג ניתנה לנידונות אפשרות להביע משאלה אחרונה. רובוטה ביקשה לשיר את השיר שהיה אהוב ביותר על אמה. וייסבלום ביקשה להיפרד מאחותה הצעירה. "מילותיה האחרונות של אלה [גרטרנד] היו: 'אתם תשלמו על זה. אני אמות עכשיו, אך תורכם יגיע בקרוב', ואילו האישה השנייה [ספירשטיין] אמרה בפשטות: 'אני מקווה שכל חברי ישיגו את חירותם'". זכורה במיוחד הקריאה לנקמה של אחת הנשים, אשר יחסה על-פי מרבית העדויות לרובוטה.⁶⁶ לאור מכלול העדויות אין כל ספק שנשמעה

61 Oyrzynska, "The Hanging", p. 300

62 Lusja Haberfeld, interview 20848, *VHA* השורות ואילצו אותנו להפנות את פנינו אל הגרדומים" (Fuchs, "Camp Love", p. 75). סידוניה כהן העידה: "לא רציתי לראות, סובבתי את הראש, וקיבלתי סטירה מאשת ס"ס. אני מודה לבתה, לילי דוידוביץ, שנתנה לי את תמליל עדותה של אמה, הנכלל ב"שורשים", עבודה פרטית שכתבה (2010).

63 Sofi Glucksman, interview 17079, *VHA* גם אחרות זכרו את הנקניק. ראו: Fuchs, "Camp Love", p. 75; Newman, "Tending to the Night Shift", p. 255

64 Yehuda, interview Raizel Tabakman.) כך התרשמו גם אחרות. רייזל טבקמן: "הן צעדו בשקט אל מותן" (Shelley, "My Husband, a Flitzer, Was Gassed upon Arrival together with All Other Flitzers", in: Newman, "Tending to the Night Shift", p. 42); יהודית ניומן: "הן הלכו בשלווה, פניהן שקטות" (Shelley, "Tending to the Night Shift", p. 255).

65 במכתב לקולקא סיפרה הילמן: "יעקב קוזלצ'יק ביקר אותי ב־1947 [...] הוא סיפר לנו על תרופות הרגעה שנתן לאסתושה [וייסבלום] לפני ההוצאה להורג כדי להרגיע אותה". ראו: Shelley, *The Union Kommando*, p. 394, fn. 4

66 Mozes, "Solidarity", p. 27; Newman, "Tending to the Night Shift", p. 255 לפי עדות אחרת, "אחת מהן צעקה בראש מורם 'התעוררו, כולכן!' ראו: Betty Lissing, "A Down's Syndrome Child as

קריאה לנקמה, אלא שאפשר שייחוסה לרובוטה אינו אלא מיתוס.⁶⁷ דומה כי ראוי לסיים פרשה הרואית וטרגית זו בתיאורה המדויק והמצמרר של ג'וליאנה טדסקי (Tedeschi), אסירה יהודייה מאיטליה:

באור הרפה של בין השמשות הסתמנה על רקע השמים צלליתו של עמוד התלייה. [...] מנורה נדלקה מעל עמוד התלייה, ומן הקורה המרכזית ראינו שני חבלים משתלשלים; על הבמה ישבו ברוב הדר מפקד המחנה [הסלר] והענק, האסיר התליין [קוזלצ'יק]. התנועה הפתאומית גרמה לקהל האסירות לסגת לאחור כדי לפנות דרך לקרבנות: שתי יהודיות פולניות, בנות עשרים בקושי. הן צעדו שלוות ונחושות. [...] שתי הפולניות הגישו את צווארן העדין לתליין. [...] האיש, פולני אף הוא, התגבר על ההתרגשות ועל הזוועה ומשך את החבל משיכה החלטית, ושתי צלליות שנראו כמו בובות טרגיות היטלטלו באוויר [...] שתי הצלליות שמוטות הראש חגו סביב עצמן בחצאי מעגל, זרועותיהן מיטלטלות על רקע שמי הלילה הזרועים כוכבים.⁶⁸

זו הייתה הפעם האחרונה שהנאצים תלו אסירים באושוויץ. כעבור פחות משבועיים, ב-18 בינואר 1945, פונה המחנה בבהילות ואסיריו הוצעדו מערבה, אל מחנות ריכוז ומחנות עבודה בגרמניה ובאוסטריה.

הסיבה להוצאות להורג: מעשי חבלה באוניון⁶⁹

מקובל להניח כי ארבע הנשים הוצאו להורג באשמת הברחת אבק שרפה מבית החרושת אוניון אל אנשי הזונדרקומנדו שהשתמשו בו לאחר מכן לפיצוץ הקרמטוריום. וייסבלום וספירשטיין אולצו להודות בגנבת אבק שרפה. "אחר החקירה חתמו שתיהן על הצהרה

84 p. *Savior*, in: Shelley, *The Union Kommando*, p. 84. שרה שפגט זכרה שווייסבלום קראה לנקמה בפולנית (zemsta). ראו: עדות שרה שפגט, איו"ש, O3.3987. עדויות אחדות ייחסו את הקריאה לרובוטה. ראו למשל: דוניה וסרשטרום, לעולם לא עוד, ירושלים: ד.ס.ו. (1989), עמ' 98; Hanka Goldberg, interview 11308, VHA.

67 הלנה המרמש כתבה לימים: "עמדתי בשורה הראשונה. אחת משתי הבנות הייתה רושקה [רובוטה]. ידיה היו קשורות מאחור, ופיה סתום. היא הסתכלה עלינו ואז אמרתי בקול בפולנית, שאני נשבעת שאנקום. חשבתי שאולי יהיה לה יותר קל למות". ראו: הלנה המרמש, זכרונות, הוד השרון: לשכת בני ברית (2002), עמ' 33. אני מודה לדפנה סנדלר על שהביאה לידיעתי את עדותה של המרמש.

68 ג'וליאנה טדסקי, יש מקום על פני האדמה: אישה במחנה בירקנאו (תרגום: דניאלה יואל), ירושלים: יד ושם (2000), עמ' 144.

69 ב"חבלה" אין הכוונה לפיצוץ או מעשה גלוי אחר שמטרתו לגרום אבדות בנפש או פגיעה ברכוש, אלא למעשה, סווי וסקט בדרך כלל, שנועד לעכב את תהליך הייצור, להקטין את התפוקה או לפגום באיכות התוצרת.

כזאת: "ידעתי לאיזה מטרות השתמשו באבק־השריפה האנשים שקיבלוהו מידיי, ואני יודעת כי מעשיי סיכנו את המחנה"⁷⁰. ואולם הדברים אינם חד־משמעיים: "[גרטנר] נאלצה להודות שיום־יום, במשך תקופה מסוימת, נהגו שתיים מעובדות המחסן [ה'פולווראום'] למסור לה כמויות מועטות של אבק־שריפה. חלוקת החומר הייתה מחושבת בקפדנות ורק בהשחיתן את טיב התחמושת, יכלו הבנות לגנוב ממנו (לפיכך האשימון גם במעשי חבלה)".⁷¹ מעדות מוקדמת זו עולה כי היה מדובר בשני אישומים: האחד גנבה, והאחר חבלה – סבוטז' – בשל הפגיעה באיכות התחמושת. לימים העלה קולקא את ההשערה שהחבלה (הסמויה) הייתה האישום המרכזי, ואילו הגנבה וההברחה (שנודעו בדיעבד) לא היו אלא תירוץ. להערכתו, הנשים הוצאו להורג בגלל מעשי חבלה בהיקף נרחב שפגעו בייצור באוניון; מאחר שהמעשים לא פוענחו והאחראים להם מעולם לא נחשפו, נדרשה המחלקה הפוליטית להמציא שעיר לעזאזל לבית הדין הצבאי בברלין.⁷² על־פי השערה זו חיבלו העובדים באוניון במרעומים ואף גרמו להתפוצצות הפגזים בקני התותחים בקווי הגרמנים בחזית. קולקא טען אפוא שארבע הנשים נעצרו ונחקרו בעקבות פעולות אלו, ואכן, במעמד התלייה הפומבית קרא הסלר בקול את גור דינן שבו נאמר שהן נידונו למוות בשל חבלה.⁷³

ראינו כי הברחת אבק השרפה הייתה ביטוי להתנגדות ומאבק. ואולם הנשים היהודיות שעבדו באוניון מצאו דרך מאבק נוספת, שבאה לידי ביטוי במעשי חבלה בתהליכי הייצור במפעל כדבר שבשגרה. הרמן לנגביין טען לימים, בהתבסס על ניסיונו כאסיר במחנות ריכוז, כי אסירים שעבדו במפעלי נשק וחימוש ועבודתם הייתה חלק ממאמץ המלחמה הגרמני, שאפו לחבל בעבודתם ככל האפשר, ובלבד שלא ייתפסו וייענשו.⁷⁴ הגרמנים, שהיו מודעים לכך, התייחסו בחומרה רבה לכל פגיעה ברצף העבודה, ולא הקלו ראש גם בפגיעה הקלה ביותר, כגון הפסקת העבודה דקה לפני הצלצול או אכילה תוך כדי עבודה. יתר על כן, אפילו תאונות עבודה שבהן איבדו עובדות שתיים או שלוש

70 כגן, נשים בלשכת הגיהנום, עמ' רכה.

71 שם, עמ' רכה-רכט; Kagan, "The Investigation", p. 288. כגן מצטטת ממכתב שקיבלה זמן קצר לאחר המלחמה מ"העד היחיד שידע את האמת כולה" – כתבנית במחלקה הפוליטית שנכחה בחקירות (כגן אינה נוקבת בשמה).

72 Shelley, *The Union Kommando*, p. 377, fn. 16.

73 Erich Kulka, "Resistance by Jewish Women in Auschwitz", *The Voice of Auschwitz Survivors* 33 (1986), p. 10. in Israel. ראו גם: מכתב אריך קולקא אל אנה הילמן, 28 באוגוסט 1985, איו"ש, P.25.48. השערה זו הייתה נועזת מדי לשעתה וקולקא, שהתכוון לכתוב ספר על התנגדות הנשים באשוויץ, נתקל בהתנגדות ועוינות כה גדולות בשלב מוקדם של המחקר, עד שנשטש אותו לחלוטין. ראו: Shelley, *The Union Kommando*, pp. xvii, 285.

74 Hermann Langbein, *Against All Hope: Resistance in the Nazi Concentration Camps 1938-1945* (trans: Harry Zohn), New York: Paragon House (1994), p. 302.

אצבעות נחשבו מעשה חבלה.⁷⁵ על המואשמים בחבלה הוטלו עונשים חמורים: מ-25 מלקות שוט על גב חשוף בעוון חבלה מתוך רשלנות ועד מוות בתלייה בעוון חבלה בודון.⁷⁶

ואולם נראה כי רבים מן האסירות והאסירים היהודים באומיון לא נרתעו בגלל האיום בענישה, חמורה ככל שתהיה, שכן "כולנו ניסינו לחבל ככל האפשר".⁷⁷ אף כי סביר להניח שישנה הגזמה בדברים אלו שנאמרו בדיעבד, אפשר לקבוע כי על אף הסיכון הייתה מוטיבציה גדולה לחבל בייצור, בין כאקט של התנגדות ובין כדרך לפגוע, ולו במידה מזערית, במאמץ המלחמה של הגרמנים. כך למשל חיפשה פלורה ניומן דרך "לפגוע בתהליך הייצור מתוך ידיעה שחלק הפגז שאנו עוסקות עתה בייצורו הוא בעל ערך רב למאמץ המלחמה של הגרמנים".⁷⁸

דומה כי ניסיונות לחבל במזיד נעשו בדרך כלל ביוזמה עצמית: "עשינו הרבה פעולות חבלה למרות שאף אחד לא ביקש מאתנו לעשות זאת, אף אחד לא בא ואמר: 'אתם חייבים לחבל'",⁷⁹ אך היו גם שהתארגנו באופן קבוצתי: אתל'קה טוסה וחברתה הודרכו איך לרמות בנוגע לכמות החלקים המוכנים, הדי זינברגר וחברותיה החליטו לייצר את החלקים "שלא לפי ההוראות". אחרות חיבלו בשלב בקרת האיכות והשליכו לפח גם מרעומים תקינים לחלוטין.⁸⁰ השמועות על מעשי חבלה שגרתיים אלו הגיעו למחלקה הפוליטית, שבה עבדה דוניה וסרשטרום: "אסירות יהודיות [באומיון] סיכנו את

Lissing, "A Down's Syndrome Child", p. 83; Newman, "Tending to the Night Shift", p. 252; 75
Heilman, *Never Far Away*, p. 103

אחת הנשים בקבוצתה של ניומן הציעה לחברותיה להאט את קצב העבודה. לאחר ש"קלרה השחורה" דיווחה על 76
כך, "קיבלה כל אחת בשולחן 25 הצלפות". ראו: Newman, "Tending to the Night Shift", p. 253. הילמן
הייתה עדה לאירוע שבו התעלף אסיר חולה במהלך עבודתו. הוא הואשם בחבלה בעבודה והוכה למוות. ראו:
Heilman, *Never Far Away*, p. 104

Mozes, "Solidarity", p. 27 77

Flora Neumann, "We Should Squash You Like Cockroaches", in: Shelley, *The Union* 78
Kommando, p. 33; לנגביין, "המתרת באושוויץ", עמ' 513; קרוין, קחי אותי, עמ' 71.

Lilo Gombos, "You Damned Jewish Pig, You Can't or You Won't?", in: Shelley, *The Union* 79
Kommando, p. 230. הלפרין החליטה לעשות חבלה "פרטית" בתקווה שלא תיתפס. ראו:
Ada Halperin, interview 24675, *VHA*

Etelka Tusa and Judith Chirvasuta, "Introductory Sabotage at the Press Machines", in: Shelley, 80
The Union Kommando, p. 224; Hedi Sinberger, "A Relative of Theodor Herzl", *ibid.*, p. 192;
Neumann, "We Should Squash You", p. 33; Paula Stern, "At Auschwitz, Ilse and I Vowed to
Name Our First Daughter 'Marion' and We Actually Did — They Were Born Four Days Apart
.in 1947", in: Shelley, *The Union Kommando*, p. 100; Gombos, "You Damned", p. 230

חייהן בשעה שחיבלו בצורה שיטתית בייצור הנשק הגרמני [ו]הוציאו מכלל שימוש את התחמושת שנועדה לתזית".⁸¹

אפשר לסכם אפוא ולומר כי אסירות ואסירים רבים באוניון לא היססו לנקוט פעילות חבלה רבה ומגוונת כדי להקטין את התפוקה או לפגום באיכות התוצרת. למרות הענישה המרתיעה לא עלה בידי הס"ס למגר פעילות זו, לחשוף את האשמים ולהענישם, ולא עלה בידיהם להרתיע את האחרים, אף שהאסירות ידעו היטב כי "העונש על חבלה היה כמובן מוות".⁸² כך למשל איימו על זונטג וחברותיה במניעת מזון ובשילוח לבונקר, ולאחר שנחשפה פעילותן מומש האיום והן הואשמו בחבלה. הסלר הצליף בהן וציווה להמית אותן בגז, והן נלקחו לחקירה בבונקר חבולות ומדממות. כעבור יומיים, באופן חריג ביותר, הן הוחזרו לעבודתן.⁸³

פעולות אלו לא היו ייחודיות לאוניון: דיווחים על פגיעה בייצור הגיעו כמעט מכל מפעלי החימוש.⁸⁴ הימלר, שידע היטב שענישה, חמורה ככל שתהיה, לא תביא לידי התוצאות הרצויות, הורה במרץ 1943 לאוסוולד פול (Pohl), ראש ה-WVHA, לפתח מערכת תמריצים לשיפור התפוקה של האסירים. ואכן, במאי 1943 הורה פול לתגמל אסירים שהצטיינו בעבודתם, ובהוראתו חולקו לאסירים מצטיינים באושוויץ, ובכללם גם לעובדים באוניון, תלושים לקניית מוצרים בקנטינה של המחנה. יש לציין שלתגמול זה לא היה ערך מעשי, והוא לא חיסל את תופעת החבלה בייצור באוניון.⁸⁵

נוסף על מעשי חבלה שהפחיתו את הכמות המיוצרת, ניסו האסירות באוניון גם לפגוע באיכות התוצרת על-ידי הימנעות מפסילת מרעומים פגומים. הילמן סיפרה על אומץ לבן של נשים שחיבלו בתחמושת וגרמו לכך ש"כלי הנשק הגרמנים היו

81 וטרטרורם, לעולם לא עוד, עמ' 96.

82 Neumann, "We Should Squash You", p. 33; P25.48, Hanka Wajcblum, "We Fought"

83 Lotte S., "The Austrian Delegate to the Women's International Resistance Movement in Birkenau", in: Shelley, *The Union Kommando*, p. 91; Lissing, "A Down's Syndrome Child",

84 p. 84. לאחר שחזרו, סיפרו כי אחת הנשים הצליחה לשכנע את הסלר שלא היה כל יסוד להאשמתן בחבלה.

85 Fuchs, "Camp Love", pp. 71-73.

84 Langbein, *Against All Hope*, p. 304.

85 שם, עמ' 303; Langbein, *People in Auschwitz*, p. 25. אלכס הירשלר וחבריו לעבודה בקבוצת העבודה

"קנדה" קיבלו פרמיות על "עבודה טובה ומאומצת" – תלושים שבהם יכלו לקנות יין תפוחים או סלט "חלזונות

עם חרדל". ראו: עדות אלכס הירשלר, אי"ש, O3.7277. עדה הלפרין וחברותיה לעבודה באוניון קיבלו תלושים

שבהם יכלו לקנות סיגריות או "דליקטס": צנצנת קטנה של רגלי צפרדעים ברוטב חרדל. הלפרין פירשה את

כ"אחת מהקפריזות הגרמניות". ראו: עדות הלפרין.

מתפוצצים וגורמים לנפגעים".⁸⁶ לנגביין ציין כי אפשר לאמוד את הצלחתם של מעשי החבלה בייצור על-פי התלונות שהגיעו מדי יום ביומו על רימונים (פגזים) מתוצרת המפעל שלא התפוצצו.⁸⁷ דומה כי מעשיה של הלפרין, אשר החליטה במודע להימנע מפסילת מרעומים פגומים כדי שיימסרו לשימוש הצבא, ממחישים זאת היטב:

ראיתי פתאום שיש לי אפשרות לחבל [...] העברתי דברים פגומים ואמרתי לעצמי: "אעשה להם סבוטז'ה, אקלקל להם קצת את הסחורה". החלטתי להעביר את החלקים הפגומים כך שאיש לא ידע [...] וחיבלתי במאמץ המלחמה של הגרמנים. אבל לאכזבתי זה התגלה, משום שהנהלת בית החרושת קיבלה מכתבי תלונה שהסחורה המגיעה אינה תקינה, והדברים או שלא מתפוצצים בכלל או שהם מתפוצצים כשהם עדיין בידי הגרמנים. התחילו לחקור [...] והגיעו אלי. [...] קודם כל קיבלתי מכות [...] ואחר כך אמרו לי שעלי להתייצב אצל הסלר.⁸⁸

הידיעה על האירוע הזה עשתה לה כנפיים בבית החרושת, והקאפו וילי ששמע על כך נחליץ לעזרתה של הלפרין משום ש"אהב לשמוע איך שאני שרה [...]. הוא אמר לי: 'אני לא אתן לך להתייצב שם, אני אסדר את זה ככה שלא תצטרכי להתייצב'".⁸⁹ הלפרין נתפסה בקלקלתה, אך בסופו של דבר ניצלה מגזר דין מוות: הקאפו וילי ושני עובדים בכירים נוספים "הלכו להנהלת בית החרושת וסיפרו שעשיתי את זה כי אני טיפשה,

86 Hanka Wajcblum as told to David Ingre, "The Rebels of Auschwitz", in: Erich Kulka (ed.) *In Honor of Ala Gärtner, Róża Robotka, Regina Safirsztajn, Ester Wajcblum: Martyred Heroines of the Jewish Resistance in Auschwitz executed on January 5, 1945*, unpublished (1991)

Lissing, "A Down's Syndrome Child", p. 83; Halperin, interview; P25.48

87 לנגביין, "המתרת באושוויץ", עמ' 513; Langbein, *Against All Hope*, p. 306

88 Halperin, interview. דבריה, שנאמרו בעל-פה, מובאים בתיקוני עריכה קלים. ראו גם: Halperin, "I was Hoarse", p. 78; Sack, *An Eye for an Eye*, p. 24

89 Halperin, "I was Hoarse", p. 78. לדבריה, הקאפו וילי היה אסיר פלילי גרמני, רוצח סדרתי בעברו ובעל השפעה במחנה. ייתכן שמדובר בוילי ברממן (Brachmann) שלנגביין מזכיר אותו כקאפו "ירוק", כלומר אסיר פלילי, מוותיקי ובכירי הקאפו במחנה. ראו: Langbein, *People in Auschwitz*, pp. 21, 80. ייתכן גם שזהו "איש המתרת קאפו וילי". ראו: משה קולקה, "עם המתרת", בתוך: גוטמן, אנשים ואפר, עמ' 210. אם אכן מדובר באיש המתרת, יש להניח שהוא פעל גם ממניעים אידיאולוגיים, שכן מעשיה של הלפרין היו ביטוי מובהק של התנגדות ואף פגיעה במאמץ המלחמה של הגרמנים.

שאינ לי מושג מה עשיתי, שלא התכוונתי לחבל".⁹⁰ למזלה הרב של הלפרין הושתקה הפרשייה ונסגרה בין כותלי בית החרושת, בלי שדווה עליה לשלטונות המחנה. אירוע זה מדגים ומאשש את טענתו של קולקא בדבר החומרה שבה התייחסו שלטונות המחנה לחבלות שבוצעו באוניון:

הוורמכט התלונן זה זמן רב על התוצרת המוגמרת. כמה מהרימונים התפוצצו מוקדם מדי; פגזים התפוצצו בתוך קני התותחים. החלו חיפושים ביוזמת משטרת הביטחון. גויסו כוחות משטרה של נשים. הוורמכט דרש חקירה מלאה והענשה של הגורמים האשמים.⁹¹

יש לשער כי בשל דרישה זו התאמצו שלטונות המחנה למצוא אשמים במעשי החבלה הבלתי מפוענחים. ארבע הנשים היהודיות שאולצו להודות בהברחת אבק השרפה נבחרו אפוא לשמש שעיר לעזאזל ונידונו למוות בעוון חבלה, שכן עצם הוצאת אבק השרפה מהמפעל נחשבה מעשה חבלה.⁹²

ואכן, עדויותיהן של מי שנכחו בהוצאתן להורג מאששות השערה זו, שכן הדברים נאמרו במפורש: "היא עשתה סבוטז' [...] וזה מה שיקרה לכל אחד שינסה לעשות סבוטז' בבית החרושת".⁹³ ג'וליאנה טדסקי הדגישה זאת: "מן הבמה נשמעה נביחתו של הגרמני: Sabotage... Sabotage... [זהו פשע נגד הרייך הגדול, זהו מעשה חבלה, והעונש בגינו הוא מוות]".⁹⁴ כך זכרה גם הלפרין, על אף ניסיונה של המראיינת לשים דברים בפיה: - תלו אותן כי תפסו אותן על עבודתן...

90 Halperin, interview.

91 Erich Kulka, "Reflections Regarding Research on the Resistance of Jewish Women Prisoners at the Union factory in Auschwitz", in: Shelley, *The Union Kommando*, pp. 303-305. זהו תרגום מגרמנית של מסמך קצר (שני עמודים) שכתב קולקא ב-1986, "Widerstand der Frauen in Auschwitz" (התנגדות הנשים באושוויץ), ובו מסוכמות מסקנות מחקרו הגנוז. ראו: אי"ש, P.25.48. במכתב להילמן כתב קולקא: "כשהגיעו הפגזים לחזית, רבים מהם היו פגומים, כלומר התפוצצו בקני התותחים וגרמו נזק רב. הוורמכט הורה לחקור והעקבות הובילו למפעל אוניון". ראו: מכתב אריך קולקא אל אנה הילמן, 22 במאי 1986, שם.

92 Kulka, "Reflections Regarding Research", p. 305.

93 Sonya Shtrökhli, interview 38571, VHA. הרטה פוקס זכרה דברים דומים: "פפה הסלר' [...] היה הפטרון של קומנדו הנשים וציפה להכרת תודה ולנאמנות. עתה לא ידע את נפשו; העבדים 'שלו' ביצעו חבלה". ראו: Fuchs, "Camp Love", p. 71. כך גם חנה פרימרמן: "כל המחנה בחוץ, מביאים אותנו לגרדום, היות שסבוטז'". ראו: Hana Frimerman, interview 38153, VHA.

94 טדסקי, יש מקום, עמ' 144.

- הברחת נשק?

- סבוטז', מה שקראו סבוטז'...⁹⁵

ממכלול העדויות יש להסיק אפוא כי ארבע הנשים הוצאו להורג בפומבי בשל החשיבות המיוחדת שייחסו הגרמנים להענשתן של אסירות שנמצאו אשמות במעשי חבלה בייצור התחמושת בבית החרושת אוניון. בכך ניסו להשיג שתי מטרות: להרתיע את האסירות ממעשי חבלה, אשר הסבו נזק ונפגעים לצבא ואשר האחראים האמתיים להם מעולם לא נחשפו, ובה בעת להראות לדרגים הבכירים בס"ס ובצבא כי הם פועלים בנחישות לשים קץ למעשי החבלה האלה.⁹⁶

סיכום

התקוממות הזונדרקומנדו בבירקנאו ב־7 באוקטובר 1944 הייתה אירוע טרגי מעורר השראה, אולם מאחורי הקלעים קדמה לו תקופה ארוכה של פעילות מחתרתית חשאית, בעיקר של נשים יהודיות שהבריחו אבק שרפה ממפעל התחמושת שבו עבדו והעבירו אותו לאנשי הזונדרקומנדו שתכננו להתקומם. לאחר ההתקוממות, כשהחלה המחלקה הפוליטית באושוויץ לחקור את ההברחה, ניסו הנשים שנחקרו להסתיר את חלקן ולחפות על חברותיהן – ניסיון שהצליח בעיקרו, שכן רק ארבע מכשלושים הנשים שהשתתפו בהברחה נתפסו והוצאו להורג. הוצאתן להורג של ארבע הנשים הייתה חריגה ויוצאת דופן אפילו באושוויץ – ואולי במיוחד באושוויץ – משום שאסירים יהודים, אף שהומתו בו בהמוניהם, מעולם לא הוצאו בו להורג בפומבי, בהסתמך על גזר דין שהתקבל מברלין והוקרא במעמד ההוצאה להורג למען יראו וייראו.⁹⁷

הנשים היהודיות עבדו באוניון במשמרות יום או לילה של 12 שעות. את הקילומטר וחצי שבין בלוק המגורים בבירקנאו לבית החרושת הן צעדו בחמישיות, בקצב שמאל-ימין אך בידיים צמודות לצדי הגוף (נאסר עליהן להניף ידיים בהליכה). בתוך כך הן נאלצו לשיר שירי לכת פטריוטיים בגרמנית. רזות וחלשות לאחר חודשים של תת-תזונה כרונית הן צעדו בגשם ובשלג או בשמש הקופחת, לבושות שמלות מבד כותנה גס בצבע

95 עדות הלפרין.

96 Shelley, *The Union Kommando*, p. 377, fn. 16

97 Kulka, "Reflections Regarding Research", pp. 304-305

15 בספטמבר 1944 היו אמורים להוציא להורג בתלייה גם את מלה צימטבאום, אך הנידונה למוות חתכה את ורידיה והצליחה למצער להימנע מטקס התלייה הפומבי.

כחול כהה מנוקד נקודות לבנות, ראשיהן גזוזי השער עטופים בצעיפים שאך בקושי מגנים מפני הקור, רגליהן נתונות בנעלי עץ קשיחות ומגושמות.⁹⁸ עשרות מהן מצאו את כוחות הנפש לחבל בייצור בעת עבודתן או להבריה על גופן אבק שרפה בדרכן חזרה אל הבלוק בבירקנאו. אומץ הלב, הנחישות, התעוזה והגבורה שהצריכו מעשים אלו באו לידי ביטוי בחודשים שקדמו להתקוממות, וביתר שאת אחריה, אצל אותן נשים שנחקרו בעינויים אך לא חשפו את חברותיהן להברחה. נשים אלו היו מוכנות להקריב את עצמן לטובת מימוש הרעיון של התנגדות אקטיבית בטרם מוות. מעשה ההקרבה שלהן נעשה ללא כל תמיכה או סיוע מצד חברי מחתרת גברים (שאתם נאסר עליהן לקיים כל קשר).⁹⁹ גם אם פעילות זו של הנשים נראית לכאורה כעומדת בצלה של ההתקוממות ההרואית של הזונדרקומנדו – משל לא היו אלא תומכות לחימה שסייעו ללוחמי הזונדרקומנדו המתקוממים – מתברר שההפך הוא הנכון: בעיני הגרמנים הייתה פעילות החבלה השקטה של הנשים חשובה וחמורה הרבה יותר מן ההתקוממות עצמה. כך יש להבין את העובדה שארבע הנשים הוצאו להורג בפומבי בנוכחות כל אסירות המחנה, ואילו אנשי הזונדרקומנדו שלא נהרגו במהלך דיכוי ההתקוממות נרצחו לאחר חקירתם ללא כל פומביות וכדבר שבשגרה. היטיבה לסכם זאת אנה הילמן: "זה מקרה של ארבע בנות צעירות שסיכנו את חייהן, השתתפו בהתנגדות ובחבלה אקטיבית נגד המשטר הנאצי, ולא זו בלבד, אלא שאף הצילו בגבורתן את חייהן של כל מי שהשתתפו אתן בפעילויות האלה".¹⁰⁰

ארבעים שנה לאחר הוצאתן להורג ננקטו כמה יוזמות להנצחת גבורתן. במאי 1985 נחנכה מצבה סמלית בבית הקברות היהודי בעיר פרונדנברג, מקום מושבה של החברה האם אוניון. בלוח הזיכרון נכתב בין היתר (בגרמנית):

בראש מורכן אנו מכבדים את רגינה ספירשטיין, אלה גרטנר, אסתר וייסבלום, רוזה רובוטה – ארבע הנשים היהודיות אשר ב־6 בינואר 1945 נתלו בפומבי באושוויץ, לפני כל אסירות פלוגת ויכסל-מטל-אוניון אשר כונסו ברחבת המסדרים. בשבילנו ארבע הנשים האלו הן גיבורות ההתנגדות היהודית.¹⁰¹

98 Inka Wajsbrot, "A Model Hell", in: Shelley, *The Union Kommando*, p. 50

99 נראה כי רובוטה הייתה היחידה שקימה קשר עם חברי מחתרת גברים, בני עירה גדל זילבר ונת זבלורוביץ' וכן ישראל גוטמן. רבקה קופר, ידידתה של רובוטה, השתתפה בפגישות אלו. ראו: עדות רבקה קופר, ארכיון משואה, 9524.

100 מכתב אנה הילמן אל אריך קולקא, 23 בינואר 1986, איו"ש, P25.48.

101 תרגום חופשי מגרמנית. אוניון הוזמנה אך נמנעה מלשלוח נציגים לטקס. ראו: Shelley, *The Union*

בספטמבר 1985 הוקמה בישראל עמותה של כמאה מעובדי ועובדות אוניון ששרדו. העמותה שמה לה למטרה להקים ביד ושם גל-עד או מצבה שייחקקו עליה שמותיהן של ארבע הגיבורות שהוצאו להורג.¹⁰² עוד באותה שנה הסכים יצחק ארד, יושב ראש יד ושם דאז, להקצות שטח "להצבת פסל מכובד כגל-עד לארבע הגיבורות של המחתרת באושוויץ", אולם עיכובים ביורוקרטיים גרמו לדחיית הפרויקט.¹⁰³ רק בינואר 1989 הודיעה הוועדה האמנותית של יד ושם על הקצאת שטח להקמת הגל-עד, וציינה כי "פרויקט זה הינו משימה חשובה ביותר עבור יד ושם".¹⁰⁴ "האנדרטה לזכר ארבע גיבורות אושוויץ" נחנכה לבסוף ביוני 1991. נכתב בה: "אלה גרטנר, אסתר וייסבלום, רגינה ספירשטיין, רוזה רובוטה, חברות המחתרת היהודית באושוויץ שהועלו לגרדום בכ"א טבת תש"ה".¹⁰⁵

האנדרטה לזכר ארבע גיבורות אושוויץ, יד ושם
[צילום: המחבר]

Kommando, pp. 9, 344, fn. 33

102 קולקא אל הילמן, 28 באוגוסט 1985.

103 מכתב אריך קולקא אל אנה הילמן, 30 בנובמבר 1985, איו"ש, P.25.48. כך למשל בשנת 1987 דחתה אוצרת המוזיאון ביד ושם את בקשת העמותה לשלוח נציגות לשיבת הוועדה האמנותית שהייתה אמורה לדון בהצעה למצבת הויכרון, שכן "על פי הנהלים המקובלים מובאות בפני הוועדה ההצעות - אך לא הממליצים". כמו כן צוין במכתב כי "הוועדה לא דנה בהנצחת זכרן של 4 הנשים עובדות האוניון - ואף אין בסמכותה לעשות כן". עיריית שלטון-לבנה אל שרה ארנהלט, 19 במאי 1987, שם.

104 ראובן דפני אל לידיה ואגו, 29 במרץ 1989, איו"ש, P.25.87.

105 יד ושם, הזמנה לטקס חנוכת האנדרטה לזכר ארבע גיבורות אושוויץ, שם.

באוקטובר 1994, במלאות חמישים שנה להתקוממות הזונדרקומנדו, נחנכה בחזית בלוק 27 במוזיאון אושוויץ-בירקנאו כתובת זיכרון המנציחה את ארבע הנשים. נכתב בה (בפולנית):

בשל סיוע בארגון ההתקוממות החמושה של אסירי הזונדרקומנדו במחנה נגד ה"ס"ס, לאחר חקירה אכזרית, נתלו ב-6 בינואר 1945 האסירות היהודיות הגיבורות שהשתייכו לתנועת המחתרת באושוויץ: אלה גרטנר, רוזה רובוטה, רגינה ספירשטיין, אסתר וייסבלום.¹⁰⁶

לוח הזיכרון בחזית בלוק 27, מוזיאון אושוויץ
[צילום: המחבר]

106 בתרגום חופשי מפולנית. Isabel Wollaston, "Emerging from the Shadows? The Auschwitz Sonderkommando and the 'Four Women' in History and Memory", *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History* 20, 3 (2014), pp. 146-147

באפריל 2013 נחנך באתר "יד-זיכרון לקדושי זגלמביה" שביער בן שמן גל-עד לזכרון של הארבע:

לזכר ארבע גיבורות המחתרת היהודית באושוויץ-בירקנאו

אלה גרטנר (זגלמביה)

אסתר וייסבלום (ורשה)

רגינה ספירשטיין (זגלמביה)

רוזה רובוטה (צ'חאנוב)

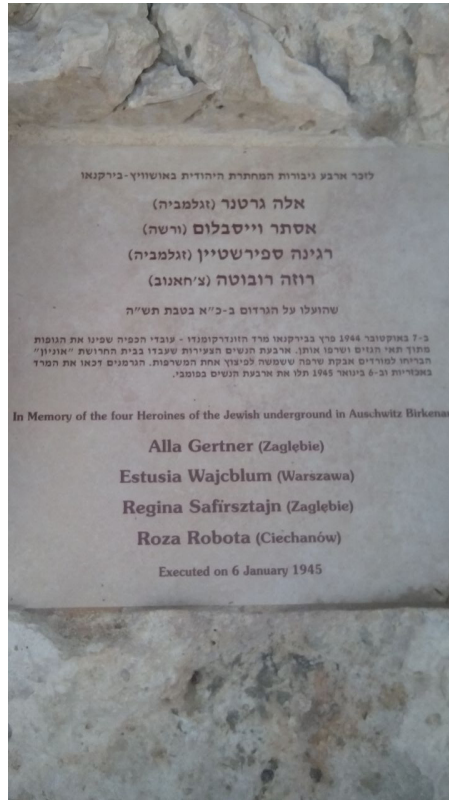
שהועלו על הגרדום ב-כ"א בטבת תש"ה

ב-7 באוקטובר 1944 פרץ בבירקנאו מרד הזונדרקומנדו - עובדי הכפייה שפינו את הגופות מתוך תאי הגזים ושרפו אותן. ארבעת הנשים הצעירות שעבדו בבית החרושת "אוניון" הבריחו למורדים אבקת שרפה ששמשה לפיצוץ אחת המשרפות. הגרמנים דכאו את המרד באכזריות וב-6 בינואר 1945 תלו את ארבעת הנשים בפומבי.

עם הקמתה ביקשה עמותת עובדי אוניון לערוך "מחקר מעמיק של פעולות ההתנגדות של ארבע הגיבורות ושל מעורבים אחרים באוניון, במיוחד בקשר למרד הזונדרקומנדו, ולפרסם את תוצאותיו".¹⁰⁷ קולקא נרתם למשימה והחל באיסוף חומר ובדיקת עדויות ומסמכים, אולם מחקרו לא הושלם ומסקנותיו נותרו גנוזות.¹⁰⁸ יש לקוות כי על אף האיחור של שלושים שנה, יהיה במאמר הזה כדי למלא את מבוקשן של הנשים היהודיות שעבדו באוניון לקבל מקום ראוי בהיסטוריה של השואה.

107 קולקא אל הילמן, 28 באוגוסט 1985.

108 Kulka, "Widerstand der Frauen in Auschwitz" מסמך זה של שני עמודים נכלל כאמור בספרה של לור שלי, ראו: Kulka, "Reflections Regarding Research".

הגל־עד לזכר ארבע גיבורות המחתרת היהודית באושוויץ-בירקנאו,
 יד־זיכרון לקדושי זגלמביה
 [צילום: גלית הרן]

